

УДК 303.71.683:316.343-058.12(477.41)“18/19”

Марія Казьмирчук
(Київ)

СТАТИСТИЧНИЙ МЕТОД У СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДВОРЯНСТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті показано, яким довершеним і глибоким може бути соціальне дослідження, якщо використовувати статистичний метод у правильному науковому напрямі. Авторка обрала для ілюстрування використання статистичного підходу в соціальних дослідженнях проблему вивчення дворянства Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: статистичний метод, дворянство, приватна власність, аграрна реформа, Київська губернія.

В статье показано, каким полным и глубоким может быть социальное исследование, если использовать статистический метод в правильном научном направлении. Автор избрала для иллюстрации использования статического подхода в социальных исследованиях проблему изучения дворянства Киевской губернии в конце ХІХ – начале ХХ ст.

Ключевые слова: статистический метод, дворянство, частная собственность, аграрная реформа, Киевская губерния.

The article shows that social investigation can be complete and thorough one if the researcher uses statistical method in right scientific direction. The author chose the problem of studying of the nobility of Kyiv province in the late ХІХth – early ХХth centuries to illustrate the use of the statistical approach in social studies.

Keywords: statistical method, the nobility, private ownership, agrarian reform, Kyiv province.

Статистичний метод у соціальному дослідженні річ не нова. Без його використання не обходиться жодна робота, яка претендує на ґрунтовність та змістовність. Застосування цього методу надає переконливості попри те, що інколи статистику визнають не надто надійною, доволі приблизною, а подекуди й абстрактною. У такому випадку статистичний метод має підкріплюватися використанням інших методів, що, урешті-решт, може переконати в абсолютній достовірності результатів, до яких дійшов дослідник. Без статистики соціальне дослідження позбавлене цифрового фактажу, що дозволяє задуматися над його достовірністю і науковістю.

Важливим завданням цієї статті є переконання, що попри значну кількість статей із соціальної історії, які містять статистичний матеріал, не всі вони в повній мірі використовують переваги статистичного методу. Подекуди дослідники не усвідомлюють або не знають про існування статистичного методу. Дуже прикро, коли автор неспроможний чітко обробити та подати науковій спільноті багату на джерельний матеріал працю. Актуальним на сьогодні є аналіз застосування статистичного підходу в певній ділянці соціального дослідження, спрямований насамперед на представлення науковому загалу його позитивних та сильних сторін. Для цього було обрано в соціальній історії проблему дворянства Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

У передреволюційній історіографії статистичними матеріалами користувалися доволі сміливо, а статистичний метод був популярним та насиченим науковими даними. Його широко використовували принагідно чи не у кожній солідній дореволюційній та радянській науковій праці. Знайшов він застосування і у розвідках, присвячених різноманітним соціально-економічним дослідженням дворянського господарства [6; 8; 10]. Нині станова проблематика у соціальній історії дуже популярна. До її дослідження різними методами звертається чимало сучасних дослідників, але воно ще й досі залишається незавершеним і актуальним [2; 4; 5; 11; 12].

У Київській губернії станом на 1862 рік було 12 міст, 102 містечка, 1867 сіл та селищ, 251 слобода та хутори. У губернії проживало 18 850 представників право-

славного духівництва, 2598 купців-християн, 20 078 купців-євреїв, 299 576 міщан, приблизно 2,1 млн селян і 57 938 дворян [ЦДІАУ, ф. 442, оп. 41, спр. 2 а, арк. 14]. У 1890 році статистичні відомості кількості населення Київської губернії за станом належністю показували, що дворян залишилося лише 32 054 [ЦДІАУ, ф. 442, оп. 528, спр. 489, арк. 60]. Ці дані засвідчують, що дворянство як стан різко зменшилося у кількості. Чим можна пояснити таку ситуацію? Невже відміна кріпацтва 1861 року вела за собою і ліквідацію дворянства як стану? На ці та інші малодосліджені питання може відповісти інша опублікована і неопублікована статистика, що велася у Російській імперії, зокрема в Київській губернії, наприкінці XIX – на початку XX ст. Але перш ніж відповісти на них, потрібно визначити характерні риси дворянства як стану.

У володінні дворян Київської губернії перебувало 73,2 % землі, а у селян – 15 %. З 1877 по 1905 роки приватна власність дворян зменшилася на 18,8 % на користь переважно селян [9, с. 37]. Проте дослідники аграрної історії не раз звертали увагу, що економічна міць дворянства визначалася не лише кількістю, але й цінністю земель [1; 7]. Площа і вартість дворянської землі не завжди збігалася. Земельна рента була вищою у чорноземних районах, де гострою була проблема нерозмежованості селянських і поміщицьких земель, що викликала суперечки. Зберігалися сервітутні права за селянами, що мали право користуватися поміщицькою землею для випасу худоби, сінокосами, лісами. Так, у 1896–1899 роках із 194 969 дворів Київської губернії сервітутами користувалося 53,4 %. Це пояснювалося небажанням поміщиків компенсувати селянам втрати сервітутів іншою землею [1, с. 80–82].

Результатами реформи 1861 року частина поміщиків не змогла скористатися. До 60 % поміщицьких маєтків дев'яти губерній України були заставлені кредитним закладам і продавалися за борги. Подеколи дворяни-поміщики не мали достатніх грошових засобів для організації виробництва на новій основі, найму робочої сили, придбання реманенту тощо. Викупні платежі частиною дворянства були використані нераціонально. У Київській губернії поміщиками було закладено 198 маєтків у Дворянському

поземельному банку [3, с. 320]. Для покриття заборгованості поміщики продавали землю, яка ставала власністю купців та селян. Дворянське землеволодіння почало зменшуватися, а з ним – і станова кількість. Стійкішим було дворянське землеволодіння на Правобережжі, де зберігалися великі помістя. У Київській губернії поміщицьке землеволодіння скоротилося на 16%. У 1877 році середній розмір дворянського землеволодіння у Київській губернії становив 1140 десятин. Колишні поміщики в нових умовах вели господарство у формі здачі землі в оренду чи відробітків, у цьому випадку дворяни користувалися малоземеллям селян [6, с. 293, 294, 301, 305].

Деяким дворянам вдалося перейти на підприємницькі відносини після реформи 1861 року завдяки викупним платежам, збереженню земель, найму робочої сили, купівлі худоби та реманенту, спеціалізації на товарному виробництві того чи іншого виду продукції. Дворянські господарства Київської губернії у 1900 році давали врожай зернових з десятини землі на 11 пудів, а картоплі – на 62 пуди більше, ніж у селянських. У Київській губернії поширеними були також бурякосіяння та цукрова промисловість. Це виробництво вимагало наймання робітників за гроші – постійних, річних, поденних. Тому частину земель поміщики здавали селянам з половини врожаю, особливо у північній частині Київської губернії. Завдяки такій організації у 1905 році дворянське землеволодіння на Правобережжі все ще становило 34,8 %, а на всій Україні – 24,5 % [6, с. 401, 404].

Дворянське господарство велося у Київській губернії переважно двома способами: власник безпосередньо чи з найманою адміністрацією господарював, господарство здавалося в довготривалу оренду особі чи заводському підприємству [8, с. 5]. Селянам у короткотермінову оренду земля здавалася мало, переважно через смужні ділянки, малоприсадатні для ведення великого господарства. Так, у Липовецькому повіті лише 0,36% площі оброблюваної землі було взято селянами в оренду, у Звенигородському – 0,68 %, в Уманському – 5,86 %. Ціни орендованої землі за десятину коливалися від 13 руб. 02 коп. у Звенигородському повіті до 19 руб. 02 коп. у Липовецькому повіті [8, с. 7, 8].

Заробіток селян з однієї десятини приватновласницької землі та у маєтках Київської губернії (Липовецький, Уманський, Звенигородський, Таращанський повіти) в середньому становив 27 руб. 50 коп., але різко коливався і не був абсолютно визначеним. Так, у Липовецькому повіті місцевого населення у приватновласницьких господарствах заробляло з пашні 2 455 411 руб. на рік. Орендні відносини у цьому повіті були розвинені слабо. У короткотермінову оренду з 21 487 десятин землі здавали не більше 0,36 %, від 15 руб. до 22 руб. на один посів. Середня ціна за довгострокову оренду складала від 9 до 15 руб. Орендатори зобов'язувалися договором страхувати будівлі маєтку, сплачувати частину поземельних податків, давати власнику певну частину хліба, соломи й корму для худоби та дозволяти її випасати. Це робило орендну плату вищою за статистичні підрахунки [8, с. 14, 42–43].

Головний прибуток маєтки отримували завдяки вирощуванню пшениці та цукрового буряку. Так, Леськовський маєток Т. К. Даховського у селі Леськова Липовецького повіту мав 1594 десятини землі, загального капіталу у будівлях – 52 260 руб., реманенту – на суму 18 тис. руб., 77 коней, 80 волів. Узимку наймалися робітники для обробітку цукрового буряку, яким платили по 12 руб. за морг, а за збір копни пшениці – по 50–60 коп. або натурально за 8–10-й сніп. Під час роботи в маєтку селяни-робітники безкоштовно забирали бадилля буряків. Утримання робітників та службовців становило 5 тис. руб. на рік [8, с. 50–51].

Господарство Н. О. Галензовського в селах Ковельські хутори і Медоватка Липовецького повіту становило 252,5 десятин. Там сіяли рапс, пшеницю і цукровий буряк. Загальний капітал у будівлях становив 8813 руб., а у реманенті – 8067 руб. Прибуток отримувався також за рахунок скотарства. У господарстві було 22 воли, 20 коней, корови, вівці та свині. На продаж віддавали молочні продукти, вовну, свиней. На роботу наймали робітників переважно із сусідніх сіл або з Канівського повіту. За сіножать платили 50–75 коп. Робітники безкоштовно могли парувати свою худобу з добірнішою маєтковою худобою та забирати бадилля буряків для її відгодівлі [8, с. 54–55].

Стрижаковський маєток І. О. Држевцького при селах Стрижаков, Сінара, Васильовка Липовецького повіту займав площу 2160 десятин. Власник здавав Бабінському заводу 500 моргів засіяного буряком поля по 35 руб. за морг, при цьому завод самостійно розраховувався за всі роботи з робітниками. Загальний капітал будівель становив 70 тис. руб., а реманенту – 12 507 руб. Для обробітку земель годували 140 волів і 106 коней. Прибуток отримували з пшениці, цукрового буряку та гороху. Наймані робітники в основному були немісцеві. Копка буряків за 55 пудів оплачувалася 60 коп. – 1 рубль. У маєтку розміщувалася безкоштовна лікарня на 8–10 ліжок, витрати на яку склали у 1904–1905 роках 1095 руб., а у 1906–1907 роках – 1116 руб. Вартість утримання адміністрації маєтку становила 4634 руб. [8, с. 57–58].

Володіння Ф. Е. Ф. Єнні у селах Каменогорка та Копієчка біля Дешева займали 2025 десятин. Там вирощували пшеницю, горох, буряки. Загальний капітал у будівлях володіння оцінювався у 53 тис. руб. У господарстві було 124 коней і 82 воли. У маєтку був цегельний завод, що виробляв 200 тис. цеглин на рік. Займалися розведенням свиней, утримуючи до 300 особин. Від щорічного продажу 100–450 свиней маєток мав прибуток у 3 тис. руб. Проте головний прибуток давали цукрові буряки та вирощування пшениці. У селі Каменогорка працював також цукровий завод. Робітники наймалися в середньому на сім місяців, за збір хліба в копни їм платили 50–60 коп., за в'язку снопів від копни – по 15–20 коп. Селяни могли користуватися племінною худобою маєтку для розведення власної, поліпшеним насінням, бадиллям буряків. Велоса лісне, рибне та лугове господарство. Вартість адміністрації для маєтку становила 6302 руб. [8, с. 69–72].

Ільїнецьке помістя Е. П. Демидової, княгині Сан-Донато, складалося з чотирьох економій – Ільїнецької, Барбаровської, Свистунської та Павловської. Всього воно займало площу 4759 десятин, а загальний капітал у будівлях становив 60 867 руб. У господарстві використовували 182 воли і 129 коней. Головний прибуток маєтку склали пшениця, цукрові буряки та продаж бурякового насіння. У містечку Ільїнцях працював цукровий завод та два пароводяні млини.

За збір пшениці найманим робітникам сплачували 50–75 коп., за копку буряків – 1–3 коп. Селяни-робітники безкоштовно користувалися племінною худобою для розведення власної та бадиллям буряків. Вартість утримання адміністрації для помістя складала 13 210 руб. на рік [8, с. 77–78].

Маєток П. Подгорського у селі Конєла, біля Монастирища, займав 1933 десятини. Загальний капітал у будівлях становив 25 804 руб. Утримувалося 80 коней і 60 волів. У маєтку працював кінний завод, де розводили коней англо-арабської породи. За рік продавали коней на суму 5–7 тис. руб. Прибуток складався також з вирощування пшениці, цукрових буряків, рапсу, гороху та жита. Для обробки буряків наймали робітників, платня яких становила 10 коп. за морг. Вони мали змогу користуватися племінними кінями та волами для розведення власної худоби, безкоштовно забирали бадилля. Утримання адміністрації коштувало маєтку 750 руб. на рік [8, с. 87–88].

Растовецький маєток Ю. І. Олшинської у селах Пархомовка, Велика-Ростовка та на фермі Лішава Липовецького повіту займав 1551,4 десятин, загальний капітал у будівлях складав 47 675 руб. У господарстві було 109 коней і 48 волів. Прибуток отримували за рахунок вирощування пшениці та цукрового буряку. За копну хліба робітникам платили по 50–60 коп., копка буряків коштувала одну копійку за пуд, утримання адміністрації – 7596 руб. на рік [8, с. 91–92].

В Уманському повіті орної приватно-власницької землі налічувалося всього 112 632 десятини, з яких 2090 десятин було придбано селянами у 1907 році. В оренду земля здавалася від 11 до 18 руб. за десятину [8, с. 100–103]. У цьому повіті розташовувалося Тальянське помістя княгині О. П. Долгорукової у селах Глібочек, Кобренова-Гребля, Соколовочка та містечку Тальне. Воно займало площу 19 655 десятин. Господарство велося на 7820 десятинах. Загальний капітал у будівлях становив 136 110 руб. Утримували 400 коней і 700 волів. Головний прибуток склали цукровий буряк та пшениця. Робітників наймали для розкидання гною по 2 коп. за фуру, для збору хліба за копну – по 45–60 коп. Селяни купували у маєтку насіння вівса та проса на 300 руб.

на рік. Робітники безкоштовно користувалися бурячинням. У маєтку було дві лікарні, на утримання яких витрачалося від 9 до 12 тис. руб. на рік. Утримання адміністрації коштувало 62 961 рубль на рік [8, с. 103–105].

Отже, при дослідженні дворянства Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., використовуючи статистичний метод разом з іншими методами, можна визначити, розкрити та проаналізувати широке коло питань. Опубліковані та неопубліковані статистичні дані дають можливість чітко й виразно побачити тенденцію, характер і особливості обраної для дослідження проблеми, що зайвий раз доводить актуальність використання статистичного методу. У результаті соціального дослідження дворянства Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі статистичного методу вдалося дати характеристику дворянському станові, яка змінилася після проведення аграрної реформи 1861 року, а також визначити основні трансформаційні тенденції в його структурі.

Література

1. *Анфимов А. М.* Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1980.
2. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914: поляки в соціо-етнічних конфліктах / переклад на укр. З. Борисик ; наук. ред. Н. Яковенко / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
3. Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / ред. кол. Л. М. Иванов, М. В. Нечкина и др. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1961.
4. *Донік О. М.* Промислове підприємство дворянства України в XIX ст.: урядова

політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 18–41.

5. *Донік О. М.* Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. – С. 121–136.

6. История народного хозяйства Украинской РСР : у 3 т., 4 кн. – Т. 1. Экономика досоциалистических формаций / редкол. : Т. И. Дерев'янкін, В. О. Голобуцький та ін. – К. : Наукова думка, 1983. – 439 с.

7. *Ковальченко И. Д., Милов Л. В.* Всероссийский аграрный рынок. XVII – начало XX в. Опыт качественного анализа / И. Д. Ковальченко, Л. В. Милов. – М., 1974.

8. Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии) / [Издание Уманско-липовецкого сельско-хозяйственного общества]. – Гайсин : Тип. У. Л. Шварцман, 1908. – 175 с.

9. Материалы по обследованию животноводства в Киевской губернии. – К. : Типография насл. Круглянского, 1915. – Вып. 1. Очерк положения крестьянского животноводства в Киевской губернии.

10. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Алексеевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / сост. В. Головня. – К. : Типография Р. К. Лубковского, 1913. – 198 с.

11. *Темброва Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темброва. – Донецьк : ДонНУ, 2003. – 319 с.

12. *Тимошенко В.* Підприємницька діяльність дворянства Правобережної України в Пореформений період / Василь Тимошенко // Часопис української історії. – 2008. – Вип. 10. – С. 94–98.

SUMMARY

The use of statistical methods in social research of Kiev province nobility of late XIXth – early XXth centuries is investigated in the article. It is indicated, that researchers of pre-revolutionary and Soviet times used statistical materials in their works. Besides modern researchers are increasingly turn to the statistical method, because the social research is deprived of digital material without it.

Using a statistical method for the study of the Kyiv province nobility it is noted that the amount of the nobility in the second half of the XIXth century was reduced in almost a half.

It was connected with the fact that the landlords failed to benefit the reforms in 1861. Redemption payments by the part of the nobility were used inefficiently. Some nobles simply did not have enough money

for production on a new basis, hiring labor. The rest of the nobility managed to keep its economy due to the transition to business affairs.

Noble economy was conducted in Kyiv province mainly in two ways: the owner directly or wage administration ran, the economy seemed to be in a long-term lease of the person or the company factory. In the first case the main income was received through the cultivation of wheat and sugar beet. In the second case, nobleman received rental income of land, depending on the county ranged from 13 rubles 02 kop. to 19 rubles 02 kop. by tithing. In addition, lease holder undertook a contract to insure the building of the estate, to pay part of the land tax, to give the owner a portion of grain, straw and fodder and allow it to graze.

Overall, the article characterizes the nobility that has changed after the agrarian reform in 1861 and to identify key transformational trends in its structure.

Keywords: statistical method, the nobility, private ownership, agrarian reform, Kyiv province.